

Levéltár és emlékezet

A kulturális örökség és a nemzeti emlékezet szinte minden intézményes és elvont komponensének kontextusába illesztve a levéltárakat, szüntelenül szem előtt kell tartani a nemzeti emlékezet két másik intézményes univerzumát: a könyvtárat és a múzeumit, a közös célokat, gondokat és technikákat, egyfelől a specifikus feladatokat, másfelől a nehézségeket és a kényszerűségeket.

Az eddig ismert legrégebb – négy-ötezeréves – levéltárakat a Közel-Keleten ásták ki a régészek. Az egykori anatóliai, szíriai, mezopotámiai és iráni királyságok (Mari, Ugarit stb.) ezrével készítették és tartották rendben diplomáciai, közigazgatási és kincstári cserép-irataikat. Az írásos jogbiztosítás uralkodott az egész ókori mediterrán világban, de az évezredek irattermelésének csak parányi töredéke maradt meg: ékirásos cserepek rég eltűnt városok romjai között és, hála az egyiptomi klímának, papirusztekercsek. (A könyvtárak a levéltárakkal egy időben születtek, ugyanazonokon a vidékeken, nem jogok, hanem a kollektív emlékezet fennmaradásának biztosítására. Nem szerződéseket, adóljstromokat és kormányzósági jelentéseket őriztek, hanem kultikus szövegeket, költeményeket, évkönyveket és filozófiai, geometriai, csillagászati és történeti írásokat.)

A középkori Európa nem felejtette el az írást, de az újjáéledt jogbiztosító írásbeliség csak a 12. században kezd általánossá válni. Az írott jog elterjedésének következtében a fejedelmi udvaroktól és érsekségektől lefelé a városi céhekig és nemesi birtokokig, minden intézménynek és közösségnek létérdeke volt az adománylevelek és egyéb akták (végrendeletek, felmentő ítéletek, számadások, határjárások stb.) örökös megőrzése. A középkori várost nem kellett szankciókkal fenyegetni, hogy gondoskodjék iratainak biztonságáról. Büntetni az oklevélhamisítókat kellett. Megjelennek az iratok hitelességét garantáló intézmények is, a közjegyzők. (A magyar korona országaiban a káptalani és konventi hiteles helyek látták el a közjegyzői funkciót.)

Így halmozódtak fel ezrével azok az irategyüttesek, amelyek az utolsó kétszáz év során kerültek közlevéltári (esetleg könyvtári kéziratári) őrizetbe. Ellentétben a krónikákkal és visszaemlékezésekkel, a levéltári iratanyag nem az utókor tájékoztatásának, hanem a konkrét folyó ügyek elintézésének érdekében készült és készül ma is. De ezer, ötszáz, száz vagy húsz évvel keletkezése után az olvasóteremben a hatósági tevékenység végterméke nyersanyagává válik, a kutatás nyersanyagává. Forrásértéke végtelen, attól függően, hogy a kutató mit fedez fel benne és milyen más forrásokkal kombinálja. A tihanyi alapítólevél *I. Endre* és a bencés rend közötti kapcsolat dokumentumaként készült, de egyszerűs mind a legrégebb magyar nyelvemlék, és a 11. századi gazdálkodás, életforma, társadalmi szerkezet, toponímia stb. megértéséhez nyújt biztos támpontokat. A levéltárak létoka (*raison d'être*), tevékenysége és sajátos intellektuális szerepe ezen a paradoxonon alapul.

A paradoxonoknak ezzel még nincs vége. A művelt közönség, a francia Nagy Évszázad Honnête homme-ja, bizonyára meglepődik, ha felfigyel arra, hogy milyen szétszórt, szegényes és hiányos a szakirodalom a levéltárak történetéről, holott a szakma hivatása az, hogy biztosítsa a történelmi emlékezet és kontinuitás fennmaradását. A könyvtártörténet virágzó diszciplínává fejlődött, a téma irodalma olyan gazdag, hogy szakkönyvtárakat igényel és specializált antikváriusoknak ad megélhetési lehetőséget. A levéltártörténeti bibliográfia – néhány igényesebb monográfiától, nem túl bő, általában egy or-

szágról szóló szintézistől és lexikonok, valamint enciklopédikus igényű kiadványok fejezeteitől eltekintve – szűk témákat taglaló, folyóiratokban, kongresszusi aktákban, tanulmánykötetekben és Festschriftenekben megjelent cikkeket tartalmaz. Az így rendelkezésre álló publikált anyag természetesen lehetővé teszi az érdeklődőknek, hogy kövessék a levéltárak történetét az ókortól a 21. századig, de megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy ez a bibliográfiai szegénység a levéltárak ma oly sok országban tapasztalt nehéz helyzetének egyik, talán nem is mellékes oka.

A képviselők, miniszterek, államtitkárok, bírók, kormánytisztviselők, diplomaták, bankárok, jogtanácsosok és újságírók, tehát mindazok, akik beleszólnak az egyes országok ügyeinek intézésébe, formálják a közvéleményt és szerepelnek a nemzetközi fórumokon – tisztelet a kivételnek – nem sokat tudnak a levéltárakról. A könyvtárakat ismerik már gimnazista vagy egyetemista koruk óta, a múzeumokat és kiállításokat diákéveik befejezése után is látogatják, hivatalosan vagy családirag, otthon és külföldön, de a levéltárakról legfeljebb hallomásból tudnak egyet s mást. Politikai körökben pártállástól, a nemzetközi szervezetekben a geopolitikai súlytól és helyzettől függetlenül, legyen bár a hozzájárulás barátságos vagy elutasító, még akkor is, ha nem sülyed az „ugyan kit érdekel a poros papír” nivóra, úgy fogja fel a levéltárügyet, mint a levéltáros lobby érdekszféráját.

Tudom, hogy ilyenfajta értetlenséggel könyvtárosok és muzeológusok is találkozhatnak, de szerencsésükre nem olyan gyakran és nem annyi fórumon, mint a levéltárosok. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy míg a szomszéd területeken olykor-olykor kemény csatákat kell vívni az ügyért, a levéltáros pálya örökös keresztshadjárat, amely olykor-olykor bevesz egy erődöt, de a harcot másnap újra kell kezdeni.

A levéltár fogalma

1982 április elején az Egyesült Királyság főlevéltárosát (Keeper of the Records of the United Kingdom) telefonon kereste a Külügyminisztérium. A hívás oka: majdnem negyven békeév után a diplomaták már nem tudták, hogy hogyan kell hadat üzeni, erről kértek felvilágosítást. A Falkland-Malvinas-háború végül is hadüzenet nélkül zajlott le.

Ugyanez év október 18-án vagy 19-én, a francia köztársasági elnökség kereste meg a levéltárak főigazgatóját (Directeur général des Archives de France) azzal a kérdéssel, hogyan szervezendő meg a nemzet halottjának – ez esetben *Pierre Mendès-France*-ról volt szó – temetése. A francia baloldal 1958-tól 1981-ig ellenzékben volt, s így nem volt tapasztalata az állami ünnepek és szertartások rendezésének szabályairól.

Az 1990-es évek első felében a magyar, lengyel, cseh stb. levéltárosok szolgálati idejük nagyobbik részét az 1945 utáni kisajátítások áldozatainak kártalanításához szükséges bizonylatok kiállítására fordították.

Az 1960-as években az egyik nyugat-afrikai országban (egykor francia gyarmat volt), felépült egy vízierőmű, gáttal és mesterséges tóval. Az elborított területek földművelő és állattenyésztő gazdáit persze kártalanították. A levél- és irattárügy nem lévén megszervezve, az indemnizációt dokumentáló iratok nem túl hosszú idő után elkallódtak – és ez kitudódott. Az állam kénytelen volt újból fizetni.

Végül, a múlt században vagy ötven, a mai politikai térképen szereplő ország lakosságát figyelte óriási apparátussal a titkosrendőrség (Cseka és utódai, Gestapo, Pide, Stasi, ÁVO és utódai, Securitate stb.). Az állampolgárok milliőiről készült jelentés- és dossziétömeg adatanyagának hitelessége persze kétséges, és a raktárkilométereket elfoglaló akták nagy része, a terrorhullámok éveitől vagy hónapjaitól eltekintve, amúgy sem került gyakorlati felhasználásra. Az állam nem feltétlenül gyilkolt meg, zárt koncentrációs táborba, börtönbe vagy elmeegógyintézetbe, fosztott meg állásától, telepített ki vagy távolított el az egyetemről mindenkit, akiről készült egy megtorló intézkedést maga után vonható jelentés. A cél az volt, hogy minden állampolgár tudja: saját, valamint családjának

és barátainak sorsa a politikai rendőrség kezében van, akkor is, amikor éppen nyugalmabb idők köszöntenek be, senkit sem fenyeget gázkamra vagy internálótábor, nincs éhínség, a festők nem csak giccset festhetnek és meg szabad látogatni külföldi rokonokat.

E néhány példa, azt hiszem, kellő élességgel világítja meg, hogy a kulturális örökséghez tartozás nem meríti ki a levéltárakban őrzött iratanyag meghatározását.

A levéltári intézmény definíciója sem egyszerű, mert nem alakult ki az egyes fogalmakat egymástól megkülönböztető, azaz eléggé differenciált terminológia. Ugyanaz a szó szolgál az egyes intézmények, családok stb. megőrzött vagy összegyűjtött és többé-kevésbé rendezett, kisebb-nagyobb (egy polc, egy szekrény, egy szoba, egy-két raktárhelyiség) irategyütteseinek, mint az Egyesült Államok 600 000 folyóméternyi Nemzeti Levéltárának jelölésére. Bár néhány nyelven, így magyarul is, más szó jelöli az egyes szervekben működő és a szerv által termelt iratokat kezelő és megőrző irattárakat, mint a törvényesen meghatározott gyűjtőkörű, történelmi értékű, már nem aktív irategyütteseket átvevő, véglegesen megőrző és a kutatás rendelkezésére bocsátó levéltárat, a szakma minden nyelvetületen beleütközik a terminológiai szegénység és bizonytalanság okozta problémákba. Egyébként angolul is van külön terminus az élő iratokra és kezelésükre (records, records management) egyfelől, a levéltárra és a levéltári munkára (archives, archives management) másfelől, de a mindennapi nyelv nem követeli meg ezen a területen a szabatoságot.

A terminológiai bizonytalanság, úgy tűnik, a hagyományban gyökerezik – a téma megérdemelne egy-két levéltártörténeti monográfiát –, de újabban, elméleti megalapozást is kapott. Az 1960 utáni domináns levéltártudomány egyik sarkalatos elvére (1) épül. Ezen elv szerint levéltári anyagnak tekintendő minden ügyirat (hagyományos, elektronikus stb.) keletkezésének pillanatától kezdve, függetlenül őrzési helyétől, legyen bár az iratot létrehozó személy íróasztalán, számítógépében vagy szekrényében, a szerv irattárában vagy átmeneti raktárban, és persze a levéltárban, ahová, hosszabb-rövidebb idő után kerül végleges megőrzésre a megtermelt iratanyag 1, 10, esetleg 20 százaléka.

Az elv mellett több igen komoly érv szól.

Egy állam, város, intézmény, vállalat stb. működése kontinuum; a kontinuum során keletkezett iratok egy halmazt képeznek. Természetüket tekintve nincs különbség egy 2004-ben és egy 1894-ben felvett minisztertanácsi jegyzőkönyv (a politikai félreértéseket elkerülendő, mondjuk Svájcban) vagy egy 1868-ban lezárt és egy 2002-ben kezdődő soproni vagy zürichi halotti anyakönyv között. Jenkinson példája még merészebb: nincs különbség a legrégebb, 1131-ben keletkezett pipe-roll (az Exchequer, azaz királyi kincstár évi jelentéstekercse) és a Treasury, azaz Állampénztár 1947 évi zárszámadása között. (2) Noha a megtermelt iratoknak mennyiségileg csak egy töredéke fogja majd túlélni a jogilag lehetséges selejtezéseket és kerül be a levéltárba, keletkezésének pillanatában minden irat potenciálisan levéltárképes (még egy elvben tíz év múlva kiselejtezhető számla is, ha megvesztegetési vagy sikkasztási ügy kapcsán átkerül a bírósághoz).

Végül, a levéltári intézmény felügyeleti joga ezen az elven alapszik.

A felvilágosodás levéltári forradalma

A konferencia tematikája azonban egy másik elméleti megközelítést igényel, azt a megközelítést, amely a 18. és 19. századi, egymást követő, felvilágosult, majd liberális levéltári forradalmakra épül.

Az iratégetés lázadások és forradalmak velejárója a haladás nevében, a könyvégetés a diktatúrák eszköze a haladást megakadályozandó. Az utókor kétségtelenül az iratégetéssel veszt többet. Minden elégett darab egyedi volt, tehát pótolhatatlan.

Ha hinni lehet az Internetnek, „Manapság a Felvilágosodás gyakran minősül történelmi anomáliának, egy rövid pillanatnak, amikor néhány, az Észért rajongó filozófus úgy képzelte, hogy a józan ész [az egykori magyar terminológiában józan okosság] és türelem alapjára tökéletes társadalmat lehet felépíteni. Az ábrándot azután elsodorta a Francia Forradalom terrorja és a romanticizmus diadalmenete. Vallásos bölcselek ismételten holtta nyilvánították, a marxisták elítélik, mert a polgárság eszméit és hatalmát szolgálta a dolgozó osztályok rovására, a poszt-gyarmati kritikusok elvetik a tipikusan európai fogalmaknak egyetemes igazságként való idealizálását, a poszt-strukturáliszták pedig egészében utasítják el a racionális gondolat felvilágosult elképzelését.”

Az elemzés folytatása azután rehabilitálja a felvilágosodást. A gondolatsort befejező mondat szerint: „Akár elismerjük hatását, akár nem, inkább *Voltaire*-hez, mint ellenségeihez hasonlóan gondolkozunk.”

De pontosan a levéltárak vonatkozásában az első felvilágosult forradalom Voltaire szellemétől függetlenül zajlott le egész Európában. A felvilágosodás filozófusai ugyanis úgy gondolták, hogy az igazi történelem éltető eleme nem a forrás, hanem a koncepció. *Peter Gay* megfogalmazásában (3) a filozófusok „fölkényesen lekezelték a tanult szamarakként elkönyvelt eruditusokat, akik végeztek ugyan némi hasznos munkát, főként saját szándékuk ellenére, de akik nem érdemeltek mást, mint az utánuk jövő és ötőlük lopó okos történészek ócsárlását. „Mondjanak bármit a tudálékoskodók, történelmet filozófusoknak kell írniok”, jelentette ki *Grimm*.”

Ernst Cassirer maga is beleesik a Voltaire-i gög csapdájába, amikor azt írja, hogy Voltaire „a történelmet megszabadította az erudíció ballasztjától és kiragadta a krónikások zagyvaságaiból. Ezzel a sikerrel büszkélkedett mindenek felett és erre építette történelmi önértékét.” (4)

A felvilágosodás korának levéltári forradalma egyszerre indult meg két vonalon. Az egyik vonal a fejedelmi levéltárszervezés, *Elio Lodolini* kifejezésével a nagy iratkoncentrációk születése (5) (Koppenhága 1721, Bécs 1749, Varsó 1765, Firenze 1778, Milano 1781 stb.). Ez a 18. századi állami levéltárszervező akció önmagában talán nem is jelent igazán újat. Úgy is fel lehet fogni, mint a 16. században Spanyolországban (6) elindult királyi levéltár-összpontosítási mozgalom folytatását (Parma 1593, Poroszország 1598, Vatikán 1610, Svédország 1618 stb.). Ez a látásmód azonban nem kielégítő, mert a felvilágosult fejedelmi levéltárpolitika már nem szorítkozott a kormányzáshoz szükséges vagy a közigazgatás számára hasznos dokumentumok összegyűjtésére. Az alsóbb szintű hatóságok, spontánul vagy fejedelmi utasításra, szintén gondoskodtak irataik rendben tartásáról. 1749-ben szervezik meg a prágai Helytartósági Levéltárat, a magyar rendek 1756-ban állítják fel az Archivum Regnit. *II. József* tíz éve ebből a szempontból mintaszerű. Galícia számára ő alapította a lembergi központi levéltárat; a magyar megyei és városi iratvédelemre vonatkozó rendeleteit *Kassics* az Archivum, Documenta és Prothocolla címszavak alatt sorolja fel „Enchiridion”-jában. (7) A francia királyság nem hozott létre Simancas- vagy Bécs-típusú központi levéltárat. Viszont rengeteg részletintézkedéssel gondoskodott az egyes intézmények (Parlament, azaz a királyi jogokat és intézkedéseket becikkelyező legfelső törvényszék, különböző tanácsok, kancelláriák és titkárságok) iratainak megőrzéséről, rendezéséről és leltározásáról. (8)

A másik vonal az Európa szinte minden országába egyszerre berobbanó erudíciós forradalom. Európa ámulva fedezi fel a múltira vonatkozó forrásanyag mérhetetlen gazdagságát. A 18. századi forráskiadók közül *Ludovico Antonio Muratori* (1671–1750), a modenai hercegi könyvtár és levéltár vezetőjének neve vált legendássá. De minden európai országnak, Oroszországtól (9) Portugáliáig voltak Muratori-jai. Hogy a történelem tudománnyá válhatott (az 1913-ban kiadott *Everyman's Encyclopædia* szerint „újabb időkben, egzakt tudománnyá” – de az I. világháború előtti scientista lelkesedés azóta lehűlt; a történetírás lehet scholarly, de nem scientific), ez ugyanúgy érdeme a filozófusoknak

(*Hume, Vico, Voltaire, Condorcet, Herder*), mint a forráskiadóknak, a *Journal des Savants* és az *Acta Eruditorum* világának (ide tartoznak *Pray* és *Katona*, magyar jezsuiták) és a modern történészek első generációjának (*Gibbon, Robertson*).

A filozófusok és történészek érdeméről könyvtárnyi szak- és népszerűsítő könyv és számtalan Internet-lap áll az olvasók rendelkezésére. Az eruditusokról szakkönyvek és sz cikkek persze megjelentek, de a szellemtörténeti szintézisek láthatóan Voltaire és Grimm hatása alatt maradtak: a források felfedezését, lemásolását és kiadását – márpedig a 18. századi forrásbúvárok ezrével adták ki az iratokat, amelyek így bekerültek a historiográfia vérkeringésébe – kiiktatják a felvilágosodás említésre méltó teljesítményei közül.

Visszatérve a szűkebb témára, az Ancien Régime utolsó évtizedei fedezik fel a primér források jelentőségét. *XV.* és *XVI. Lajos* francia királyságának teljesítménye imponáló. 1770-ben 5700 egyházi, városi és uradalmi levéltárat írnak össze. A kormány különböző szervezet hoz létre és bíz meg az iratok és kéziratok fölötti felügyelettel (*Bureau Littéraire, Bureau des Archives*). Megindulnak a külföldi iratmásoló akciók is Angliában, Németországban, Hollandiában és Spanyolországban. A *Bibliothèque nationale* őrzi 107 kötetben *Louis-Georges Bréquigny* (1714–1795) Angliában készített másolatait.

Az a gondolat, hogy az állam felelősségi körébe tartozik a nemzet (nemzetek, népek) emlékezetének megőrzése valamikor *Mária Terézia* és *XV. Lajos* uralkodásának korában születik meg. A gondolatot azután a francia forradalom fogalmazza meg és viszi át a gyakorlatba. A modern európai levéltárpolitika születése bonyolult és hosszú vajúdas eredménye. A vajúdas a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés kétségtelenül forradalmi intézkedésével kezdődik: 1789 augusztusában létrehozza a nemzetgyűlési levéltárat, s ez alakul majd át egy év múlva Nemzeti Levéltárrá. A következő viharos évek alatt három nagy jelentőségű levéltári vonatkozású törvényt hoz a forradalmi hatalom.

Az 1793. július 17-i törvény, amely kárpótlás nélkül eltöröl minden feudális jogot és földesúri szolgáltatást, 7. és 9. paragrafusában elrendeli a községekben összegyűjtött régi jogbiztosító iratok elégetését az augusztus 10-i ünnepség alkalmával. Óriási mennyiségű irat pusztult el országszerte (10) a forradalom radikális éve alatt. A forradalmi vezetők és a nép egyaránt meg voltak győződve arról, hogy a régi jogok eltörlése csak úgy lehetséges, ha az őket szentesítő iratok megsemmisülnek. Az új törvény nem elég. A régi jog hatályon kívül helyezését a máglya füstje teszi véglegessé. A masszív iratselejtezés évekig tartott, az e célból felállított iroda csak 1801-ben szűnt meg és olvadt be a Nemzeti Levéltárba. (Zárójelben: az iratégetés a lázadások és forradalmak velejárója a haladás nevében, a könyvégetés a diktatúrák eszköze a haladást megakadályozandó. Az utókor kétségtelenül az iratégetéssel veszít többet. Minden elégett darab egyedi volt, tehát pótolhatatlan.)

Az 1794. június 25-i (II. év, messidor 7) törvénytől számítja hagyományosan a szakma, kínaiakat, oroszokat és amerikaiakat beleértve, a modern levéltárügy megszületését, a törvénybe foglalt három rendelkezés miatt: a törvény értelmében minden jogilag érvényes irat az 1789. évi *Etats Généraux* (rendi diéta) előkészítő munkálataitól kezdve a Nemzeti Levéltárban helyezendő el; a vidéken felállított dépôt-k (talán az iratraktár szóval lehetne lefordítani) a Nemzeti Levéltár felügyelete alatt működnek; minden állampolgár joga, hogy a Nemzeti Levéltárban őrzött iratokról másolatot kérjen.

Valóban ezzel az intézkedéssel indul útjára az utolsó két évszázad levéltárpolitikája és levéltári intézménye. De nem teljes fegyverzetben pattant ki a forradalom Athéné combjából. Mindenekelőtt néhány anakronizmustól kell megszabadulni. Az induló levéltár feladatai közé nem tartozott, hogy a kutatásnak otthont adjon. A nyilvánosság nem a történelmi munka engedélyezésére vonatkozott, hanem a szakítást jelentette a múlttal. Ellenében a régi rendszerbeli általános levéltári titokkal (erről a témáról hosszan lehetne beszélni), a Köztársaság iratai hozzáférhetőek. A levéltár hatáskörébe kizárólag a jogi érvényű köziratok tartoznak, minden egyéb anyag a Nemzeti könyvtárat illeti – már amennyiben nem semmisítendő meg feudális jogbiztosító tartalmuk miatt.

A harmadik fontos törvény, amelyet az V-ik év brumaire hó 5-én (1796. október 26.) fogad el a Törvényhozó Testület (Corps Législatif) elrendeli minden megyében (département) levéltár felállítását a Köztársaság tulajdonát képező iratok megőrzésére.

Összefoglalva: a Felvilágosodás levéltári forradalma a 18. század közepén kezdődik. A tudomány felfedezi a primér forrásanyag jelentőségét és ezzel párhuzamosan az állam kiterjeszti hatáskörét a nemzeti emlékezet ápolására, részint központi és regionális levéltárak szervezésével, részint a külföldi források másolásának támogatásával. A francia forradalom a levéltárügyet azonnal a törvényhozó hatalom hatáskörébe utalja. Az 1790-es években hozott két törvénnyel indul útjára a modern levéltárpolitika Európában.

A liberális levéltári forradalom

A modellek

Körülbelül száz évig tartott, amíg a fogalmilag meglehetősen tisztázatlan, embrionális helyzetből kialakul a ma ismert, államot és kutatót egyaránt szolgáló levéltár. Összeurópai folyamatról van szó, de a közös elméleti háttér és a kevéssé feltárt, de létező szakmai kapcsolatok ellenére a liberális levéltári forradalom mindenütt sajátos egyedi utat, az intézménytörténettel és a politikai rendszerrel kompatibilis kényszerpályát követett, már ahol végbement. (11) A sokféleség nem jelent összevisszaságot. 1800 és 1860 között két modell alakult ki, az angol és a francia. A többi ország levéltárügye vagy az egyik, vagy a másik modellhez áll közelebb, gyakran a két modell elemeit kombinálja.

A 19. század első négy évtizedében felépített angol modell lényege: a központi levéltár (Public Record Office) csak az Egyesült Királyság kormányszervei és felső bíróságai által létrehozott köziratokat veszi át, és egyetlen hatóság sem élvez mentességet az iratadási kötelezettség alól. Más iratanyaggal a PRO nem foglalkozott, nem volt felügyeleti joga a területi levéltárak fölött és nem foglalkozott a Royal Historical Manuscripts Commission hatáskörébe tartozó magánlevéltárak védelmével és segítségével. Az angol megyék (county) és városok irataival az állam mit sem törődött. Lassan-lassan, 1920 és 2000 között végül is kiépült a megyei levéltári hálózat. A 2003-ban bevezetett levéltári reform új helyzetet teremtett. A PRO örökébe lépő Nemzeti Levéltár beolvastotta a RHMC-t és egyben országos levéltári szaktanácsadói és szabványosító hatósággá vált.

A francia modell nagy vonalaiban a Második Császárság korára, teljes egészében a 19-ik század végére készült el. Az induló Nemzeti Levéltár szintén a központi szervek köziratait vette át, de a felségjogok gyakorlásával megbízott minisztériumok (külügy, hadügy, gyarmatügy) elérték, hogy saját történelmi levéltárat tarthassanak fenn. A naiv tündérmese szerint e privilégiumot azért kapták, mert már 1789 előtt volt levéltáruk. Tekintettel arra, hogy királyi központosítás híján minden szerv maga gondoskodott iratainak végleges megőrzéséről, a tündérmesének nem kell hinni. Egyszerűen az történt, hogy a legfontosabb politikai minisztériumok nem voltak hajlandók irataiktól megválni, részint a presztízs, részint a titokvédelem miatt. A közoktatásügy alá tartozó levéltárnak nem volt elég politikai súlya ahhoz, hogy az állami és nemzeti emlékezet integritását megvédje. Az erősebb minisztériumok győztek. A francia Nemzeti Levéltár azután kiverekedte a kárpótlást. 1884-ben a megyei levéltárak átkerültek a belügytől a közoktatásügyhöz, 1897 óta, az állami levéltári hálózat feje a Nemzeti Levéltárat is igazgató Directeur des Archives de France. Az állami levéltári hálózat veszi át végleges megőrzésre a száz évnél idősebb közjegyzői iratanyagot, és jogot kapott magánlevéltárak (családi, vállalati, személyi stb.) átvételére, sőt megvásárlására. A hadügyi és külügyi levéltárak függetlensége és az ebből következő politikai súlytalanság az utolsó évtizedekben vált fenyegető veszéllyé. A francia modellhez közel álló országok közül egyedül Svédország fogta föl a veszélyt és szüntette meg a múlt század végén a független külügyi és hadügyi levéltárat.

Az elvek

A forradalmár arról álmodik, hogy tabula rasát csinál a múltból, amint ezt *Eugène Pottier* meg is írta az Internacionálé ötödik sorában. A francia forradalom levéltárégetési láza szerencsére nem tartott túl sokáig. Egyébként olyan méretű irattömegek gyűltek fel az évszázadok során Nyugat-Európa legnépesebb és leggazdagabb országában, hogy amúgy sem lehetett volna mindent megsemmisíteni, különösen nem egy zsigerileg fegyelmezetlen népnél. De a forradalmi gondolkozás égetés nélkül is tudott levéltári tabula rasát csinálni: a Bureau de Tri az átvett állagokat szétbontotta és a megőrzésre méltónak ítélt maradékokat új, tartalmi vagy formai csoportokba vonta össze. A félig fondokból, félig mesterségesen összevont fondtörödékekből álló Nemzeti Levéltár teljes, az óriási átszervezések ellenére mindmáig érvényben lévő, sorozatokra épülő rendezési tervét a második főlevéltárnok, *Pierre-Claude-François Daunou* (1761–1840) dolgozta ki 1810 körül.

A tárgyi, illetve formai rendezés volt érvényben szinte mindenütt a régi Európában, egy-két kivételtől, így Genuától, eltekintve. Egy-egy intézményen belül ez a rendezési elv nagy bajokat nem okozott. De az új, sok szervtől származó, mindenféle állagot összpontosító, a történelmi emlékezet megőrzésére hivatott levéltári intézmények, hála elsősorban a profilváltásnak (jogbiztosítóból kutatóstámogató), néhány évtized elteltével felfedezték, hogy minden mesterségesen kiagyalt levéltári rend esetleg drasztikusan csökkent az anyag történelmi értékét. A megoldás: tiszteletben tartani a szervesen kialakult állagok integritását (*principe du respect des fonds*), sőt ha erre van lehetőség, magát az irattári rendet (Regisztraturprinzip). A proveniencia elve érvényesült egyik vagy másik formában mindenütt, ahol végbement a 19. század liberális levéltári forradalma. Az elvet az 1898-ban megjelent, majd németre és franciára lefordított *Muller-Feith-Fruin*-féle holland kézikönyv kodifikálta. (12)

A 19-ik században általánossá vált, bírósági döntvények által szankcionált másik levéltári alapelv jogi jellegű. Az elv azt mondja ki, hogy a köziratok természetüknél fogva elidegeníthetetlenek és a köziratok állami tulajdonjoga elévülhetetlen. Ez az elv szabályozza, a proveniencia elvével kombinálva, a nemzetközi levéltári jogot. Iratátadás törvényerejű döntést igényel és a fondok szétoztása, amennyiben elkerülhető, elkerülendő.

A kutatás szolgálata

Hosszú múltra tekint vissza a levéltári titok. A régi rendszer idején, az állami, illetve fejedelmi levéltárak szinte magátólértetődően kapták a titkos (*geheim, segreto*) jelzót. „Egészen a 18. század végéig, az állami levéltárak célja az, hogy hatékony kormányzási eszközt adjanak az uralkodó kezébe: a levéltárak tehát titkosak lesznek, egyedül az uralkodó rendelkezésére állanak és valamennyi belső szabályzat kihangsúlyozza, hogy a levéltárosoknak tilos az iratokba bárkinek, akár a minisztereknek, királyi engedély nélkül betekintést engedni. A 17. század elején, egy hivatalának e legfőbb kötelességéről megfélelmező pápai levéltáros kényszermunkával bűnhődött. (13) „Az 1770-es években, amikor a *History of America*t írta, *William Robertson* megpróbált bejutni a spanyol levéltárba – amelyről „úgy hírlik, hogy nyolcszáz és hetvenhárom vastag iratsomót őriz Amerikáról” – a spanyolországi brit nagykövet közvetítésének segítségével, de sikertelenül. Az engedélyt nem kapta meg. (14)

A beidegződések lassan oldódnak. A tudományos kutatás a forradalom után még évtizedekig a könyvtárakban talál otthont. Az inkább csak másolatokat és kivonatokat – hivataloknak ingyen, magánszemélyeknek pénzért – kiadó francia Nemzeti Levéltár 1842-ben, azaz félévszázados működés után nyitja meg olvasótermét. De a kutató élete nem könnyű. A szabályzat az iratkiadást engedélyhez és aprólékos procedúrákhoz köti. A könyvtári szabadsághoz szokott olvasók nem győznek panaszkodni a levéltári kutatást nehezítő akadályokra.

Az 1850-es évek kutatási viszonyait és hozzáférhetőségi politikáját illusztrálандó, talán nem érdektelen kitérni az osztrák-porosz grossdeutsch-kleindeutsch ellentét egy levéltári epizódjára. *Heinrich von Sybel*, utóbb a porosz Geheimes Staatsarchiv igazgatója, 1853-ban jelenteti meg porosz, holland, angol és francia levéltári forrásokon alapuló „Geschichte der Revolutionszeit, 1789–1795” című könyvét, amelyben azt bizonyítja be, hogy az álnok Ausztria volt a felelős a Baselben 1795-ben megkötött porosz-francia különbékéért. A poroszok felelősségét kimutató osztrák válasz, a „Herzog Albrecht von Sachsen-Teschen als Reichs-Feld-Marschall” *Alfred von Vivenot*-tól 1859-ben jelent meg. Vivenot a bécsi levéltárakban kutatható, ahova Sybelt nem engedték be, de a berlini és párizsi forrásokat nem láthatta. Az 1850-en években Franciaország ellensége nem Poroszország, hanem Ausztria volt (16)

A hosszú tapogatózás és habozás után a kutatókat befogadó nemzeti, területi és helyi levéltárak hálózata az 1880-as évekre épül ki. Az Archivio Segreto Vaticanót *XIII. Leó* 1881-ben nyitja meg, a Public Record Office 1884-ben a francia levéltárak 1887-ben vezetnek be a liberális rutint összegező kutatási szabályzatot. E szabályzatok lényege: zártak csak a politikailag érzékeny és magánszemélyek intimitását érintő iratok maradnak hosszabb ideig, egyébként a levéltári anyag kutatása ötven év elteltével szabad – tegyük hozzá, amennyiben leltárak vagy egyéb segédletek a kutatást lehetővé teszik.

A 19. század levéltári forradalma két, ebben a korban alig szétválasztható szakma, a levéltárosok és történészek együttes akciójának eredménye. A levéltárosok begyűjtötték, rendezték és leltározták, gyakran ki is adták a forrásokat (így a francia *Louis Douët d'Arceq*, az osztrák *Alfred von Arneth*, a belga *Louis-Prospér Gachard*), a „pozitivisták” történészek három egymást követő generációja (pro memoria néhány kiragadott név: *Ranke*, *Lord Acton*, *Marczali*, *Pirenne*, de a felsorolást hosszan lehetne folytatni) az így megnyílt, tényeket dokumentáló forrásanyagra támaszkodva megteremtette a történettudományt. A pozitivisták történelmi látásmódot

Elméleti síkon a központi helyet a magát az információs tudományok közé soroló globális archivisztika igyekszik elfoglalni. Ennek a levéltártannak már ma domináló segéttudománya az informatika.

és követelményeket *Charles Victor Langlois* (1863–1929, a francia levéltárak igazgatója) és *Charles Seignobos* (1854–1942, a Sorbonne tanára) 1898-ban megjelent kézikönyve, az „Introduction aux études historiques” foglalta össze.

Levéltári tragédiák és sikerek a 20. században

A liberális optimizmus nem élte túl az első világháborút. De a viktoriánus és *Ferenc József*-i korban kiépült és megszilárdult, a történettudományhoz szorosan kapcsolódó levéltári rendszerről többé már nem lehetett lemondani. Sőt, a mind szélesebb hatáskörű és egyre több iratot termelő államoknak egyre hatékonyabb levéltárakra volt szükségük. A levéltártörténet következő szakaszának főszereplői a 19. század forradalmából kimaradt és megkésett Európa felzárkózó két nagyhatalom: Oroszország és az Egyesült Államok.

Az orosz felzárkózást 1917 tavaszán a liberális forradalom szellemében européer arisztokraták, professzorok és levéltárosok kezdeményezték. *Lenin* 1918 júniusi rendelete ennek a lendületnek a terméke, de az Egységes Állami Levéltári Fond fogalmának bevezetésével ez a rendelet alapítja meg az új diktatórikus állam centralizációs levéltári politikáját. (16) 1917 és 1938 között, a levéltárak története ugyanolyan drámai és bonyolult, átszervezésekben, tisztogatásokban és ideológiai fordulatokban bővelkedő, mint az unió és a párt története. Ez alatt a húsz év alatt építi ki a hatalom a kettős, állami és pártlevéltári hálózatot az intézményrendszer három szintjén (unió, köztársaságok, területek). Ugyan a franciaországitól eltérő kronológiával, de a forradalmi tabula rasa egyik formáját se kerülte el a szovjet levél-

tárügy. A húszas évek végén előbb *Pokrovszkij* ideologikus rendezési sémája hozta veszélybe a levéltári örökség forrásértékét, a harmincas évek „makulatúra-kampányai” során pedig a levéltárakba került teljes anyag felét, 14 000 tonna papírt kitevő 28 millió tételt zúztak be a papíripar szolgálatában. 1938-ban a levéltárak a politikai rendőrség kötelékébe olvadtak be. A makulatúra-kampányoknak ezzel vége lett. De vége lett minden kutatási lehetőségnek is. Az NKVD bevezette a teljes titkosítást, amely csak 1953 után kezdett lazulni.

A „népi demokráciák” nem egyenlő mértékben vették át a szovjet levéltári elveket és módszereket, de a négy évtizedes szocialista korszak mindenütt hagyott nyomokat. Így az Állami Levéltári Fond fogalmának ma is sok a híve Oroszországban, a volt szovjet köztársaságokban és Közép-Európában, holott nyilvánvalóan inkompatibilis a jogállam és a demokratikus politikai élet nem egy szabályával. A szovjet típusú teljes titkosítást több ország elkerülte, Lengyelországban és Magyarországon a levéltárak mindvégig a kulturális tárcához tartoztak, s ezekben az országokban nagyobb nehézség nélkül lehetett a hozzáférhetőséget az új, a viktoriánus korinál jóval liberálisabb s egyben jóval bonyolultabb európai normának megfelelően rendezni. De problémák még sok helyütt merülnek fel, a 2003-ban bevezetett román kutatási szabályzat pedig egyenesen riasztó. Levéltári területen valószínűleg a jog nélküli államiság okozta a legsúlyosabb maradandó károkat.

A szisztematikus jogtíprás nem volt a szovjet pártállam monopóliuma. A Harmadik Birodalom szintén hatályon kívül helyezte a magánjogot és a közjogot, mind belföldön, mind a meghódított országokban, de ezenkívül a nemzetközi levéltári jogot is lerombolta. A világtörténelemben páratlan levéltári fosztogatás évekig folyt a meghódított Európában. Az elrabolt iratok tekintélyes részét azután a szovjet hadsereg zsákmányként vitte Moszkvába – titokban. A titok csak 1991-ben pattant ki. A kettős levéltár-zsákmányolás szinte minden szálát *Patricia Grimsted*, harvardi kutató göngyölytette fel. (17)

Azt hiszem, meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a gyors amerikai felzárkózás az 1930-as években a 20. század legfontosabb levéltári eseménye, mert döntő módon befolyásolta a „klasszikus”, 19. századi szakmai paradigma átalakulását. Amerika dolgozta ki a „három korszak” elméletét és teremtette meg ezzel a globális irat- és levéltártan fogalmát. Az amerikai iratkezelési (records management) elvek és eszközök elég hajlékonyak bizonyultak, hogy az irattermelést radikálisan megváltoztató, szintén Amerikából kiinduló informatikai forradalomhoz adaptálódjanak. Intézményi vonalon Amerika az angol modellt vette át, de hozzátett két strukturális újítást a regionális központokkal és az elnöki könyvtárakkal. Ugyanúgy, mint Angliában, az intézményrendszer alsóbb szintjei (államok, városok) csak lassan, igen-igen változatos utakat követve és nem egyenlő sikerrel szervezték meg levéltáraikat. A fő érdem ezen a területen a szakmai egyesületeké, amelyek sehol sem tettek szert akkora befolyásra, mint az Egyesült Államokban. A Nemzetközi Levéltári Tanácsot amerikai kezdeményezés hozta létre 1948-ban, és a sikeres nemzetközi akciót a hozzáférhetőség liberalizálásért szintén Amerika indította el az 1960-as években.

A 20. század másik jelentős paradigmaformáló sikere a nemzetközi együttműködés kibontakozása, mind elméleti, mind gyakorlati síkon. Ennek köszönhető a levéltárak terfoglalása Európán kívül egyfelől, a levéltári munkát és munkakörülményeket, az anyagvédelmet, anyagfeldolgozást és kutatószolgálatot gyökeresen megváltoztató technikák gyors fejlődése és elterjedése másfelől. Tegyük hozzá, hogy az anyagvédelmi technikák (építkezés, raktári mikroklíma-kontroll, reprográfia, digitalizálás stb.) tökéletesítése a könyvtárak, levéltárak és múzeumok közös ügye.

A paradigmaváltás útján

A Handleiding klasszikus levéltári paradigmája az 1950-es évekig maradt érvényben. Ezt a közlevéltárak hatáskörére és hozzáértésére támaszkodó paradigmát szerves egészként fogta fel a szakma. Episztemiológiai alapját az erudícióból kifejlődött segédudo-

mányok (paleográfia, diplomatika, pecséttan stb.) és a proveniencia-centrikus levéltártan képezte. Ez határozta meg a levéltári gyakorlat (selejtezés, rendezés, leírás, forráskritika, szövegkiadás, intézménytörténet stb.) szabályait és tette uralkodó elvekké az akribia igényét és az autenticitás védelmét. Etikai és jogi síkon a klasszikus paradigma a levéltárak kettős, közigazgatási és történettudományi kötődését tekintette a szakmai tevékenység irányító elvének. A klasszikus levéltári paradigmát és a vele mind egészében, mind részleteiben kompatibilis pozitivistá történetírás normarendszerét egyazon korszak dolgozta ki egymással szoros összefüggésben, olyan közös szentélyekben mint a párizsi École des Chartes és a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung.

Az első világháború után a történettudomány fejlődése új utakra tért. Ezt az óriási témát itt persze még csak érinteni se tudjuk, csupán egy, a levéltáriügyre is tartozó mozzanatot szeretnék megemlíteni, a pozitívizmus kritikáját. „Mi a történelem?” címmel *Edward Hallett Carr* (1892–1982) előadássorozatot tartott 1961-ben Cambridge-ben. Az első előadásban jobb ügyhöz méltó szenvedéllyel és irigylésre méltó humorral megy neki az öt megelőző két nemzedék credójának, amely szerint a források segítségével a történelmi valóság rekonstruálható, wie es eigentlich gewesen. A tények és dokumentumok fetisizta tisztelete eretnokség, a történettudománynak nincs szüksége por szárazságú, specializált minitémákat részletező monográfiákra. Nil novi sub sole: Carr, kétszáz év után, Voltaire hadjáratát kezdte újra. Carr történelmi pályáját enigmatikusnak is lehet nevezni. Az 1930-as években mind a sztálin-i pestisről, mind a hitler-i koleráról megértő és elnéző könyveket írt. Az utolsó negyven év levéltári statisztikai hatalmasan rációfoltak Carr koncepciójára. A tények és források vonzóereje egyre nő.

A most strukturálódó új levéltári paradigma természetesen megtartja a konzerválás és kommunikáció kettős imperatívuszát, de ezen túlmenően a Handleiding eszmerendszere, csak az egyik, valószínűleg nem is a legfontosabb összetevője lesz. Mivel aktuális folyamatról van szó, minden, ami erről a témáról mondható, nem az experimentális bizonyosságok, hanem a többé-kevésbé indokolt, elképzelhető konjektúrák kategóriájába tartozik.

Elméleti síkon a központi helyet a magát az információs tudományok közé soroló globális archivisztika igyekszik elfoglalni. Ennek a levéltártannak már ma domináló segédtudománya az informatika. Egyrészt azért, mert jóformán minden levéltári tevékenység (a raktártér-elosztástól és az állományvédelemtől a kutatószolgálat minden mozzanatáig, beleértve az olvashatatlan iratok olvashatóvá tételét) számítógép-technológiát igényel. Másrészt azért, mert mind a közigazgatásban, mind a magánszektorban az iratok elektronikus úton készülnek. Hála az autentifikációs eljárásoknak, az elektronikus iratok hamisítása már ma ugyanolyan nehéz, mint a hagyományos kéziratoké, de a sokhelyütt intenzíven folyó kutatások ellenére továbbra is per definitionem nyitott kérdés, hogy a levéltárakat érdeklő hosszú távon (100 év fölött) hogyan lehet az elektronikus iratok fennmaradását biztosítani. Per definitionem nyitott, ugyanis a választ csak az utókor fogja megkapni 100, 200, illetve 500 év múlva.

Az új paradigma intézményes komponense nem szorítkozik a közlevéltárakra. A nemzeti, területi és községi levéltárak, amennyiben tartósan megkapják az informatizált világban nélkülözhetetlen anyagi eszközöket, feltehetően megtartják normatív tekintélyüket, de súlyuk a munkaerőpiacon fokozatosan csökken. Mivel a levéltári törvény csak a közlevéltárak működését van hivatva szabályozni, a teljes szakmai terület kohézióját közös deontológiával és szabványokkal lehet elérni. A levéltárak jövője attól függ, hogy az új paradigma a levéltári intézmény fogalmát az iratanyaghoz vagy az emlékezet-funkcióhoz köti. A dilemma még nem dőlt el.

A Handleiding világának egy és oszthatatlan levéltáros-szakmája a múlté. Még nem rajzolódtott ki világosan a jövő differenciált levéltáros-szakmájának összetétele, de annyi már most kétségtelen, hogy a klasszikus segédtudományokon felnőtt levéltárosok monopóliuma értelmét veszítette.

Ugyancsak hanyatlóban van a közlevéltári autarkia, amely azt jelentette, hogy az intézményen belüli minden irat- és levéltári tevékenységet az intézmény személyzete volt köteles ellátni. A privatizációs trend költségvetési megfontolásokból indult el (például a reprográfiával és iratrestaurálással foglalkozó közalkalmazottak teljesítménye elégtelen, bizonyos funkciókat, így a takarítást vagy az átmeneti raktározást gazdaságosabban lehet ellátni külső szerződéssel), de mintegy tizenöt-húsz év óta, a neo-liberalizmusnak nevezett politikai divat ideológiai érvekkel igyekeznek a szerződéses területet szélesíteni. Költségvetési indok nélkül, egyszerűen az állami kompetencia szűkítéséért – a doktrína szerint minél kisebb az állam, annál boldogabb a lakosság – veti föl levéltári alapfunkciók, sőt a közlevéltári intézmény privatizációjának lehetőségét.

Itt van pedig az a határ, amelyet még a militáns államleépítőknek is tiszteletben kell tartaniuk: a kollektív – nemzeti, állami, európai – emlékezet védelme a közhatalom joga és kötelessége. A felvilágosodásnak ez a vívmánya nemhogy elvesztette volna legitimitását, ellenkezőleg, az információs technológia rohamos fejlődése eddig nem is sejthető távlatokat nyit az emlékezet ápolásának, azaz az egyre gazdagodó skálájú kutatásnak. A kulcsszavak 2004-ben: adatbázis, digitalizálás, Internet egyfelől, állami levéltári és nemzeti írott örökség másfelől. A következő évtizedek könyvtáros és levéltáros nemzedékein múlik, hogy milyen mértékben sikerül a technológiai potenciált a kulturális örökséget feltáró tudományok szolgálatába állítani.

Az új levéltári paradigma az itt említetteknel szélesebb ismeretanyagot, illetve elvi és fogalmi együttest fog felölelni és rendszerezni. Ma csak annyit tudunk, hogy mintegy ötven évvel ezelőtt megindult a levéltári paradigmaváltás.

Jegyzet

- (1) A másik sarkalatos elv a proveniencia. Erről később.
- (2) Jenkinson, Sir Hilary: *The English Archivist: A New Profession in Selected Writings of...* Alan Sutton, Gloucester. 237.
- (3) Gay, Peter: The Enlightenment an Interpretation II. *The Science of Freedom*, 375.
- (4) Cassirer, Ernst (1966): *La philosophie des Lumières*. 228.
- (5) Lodolini, Elio (2001): *Storia dell'archivistica italiana. Dal mondo antico alla metà del secolo XX*. Franco Angeli, Milano. 316.
- (6) Az Ottomán birodalom levéltári központosítása ugyanebben a században, de valamivel korábban kezdődött.
- (7) Kassic Ignatius (1825): *Enchiridion seu extractus benignarum normalium ordinationum regiarum... Tomus secundus. ...ab anno 1780 usque annum 1790*. Pest. 1. 182.
- (8) Favier, Lucie (2004): La mémoire de l'État. Histoire des Archives nationales. Fayard, S. I. 27–34.
- (9) Kozlov, V. P. (1999): *Rossijskaja arheografija konca XVIII – pervoj cetverti XIX veka*. Moskva. 415.
- (10) Aimé Chapollion-Figeac (1887): *Notice sur les Archives départementales de France*. Grenoble. 31.
- (11) Anglia, Ausztria-Magyarország, Belgium, Dánia, Hollandia, Kanada, Német-Birodalom, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország és utódállamaik. A levéltári forradalom csak a 20-ik század folyamán zajlott le Oroszországban, Portugáliában és az Egyesült Államokban.
- (12) *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archiven*. A kézikönyv angol kiadása (a franciából fordítva) csak 1940-ben jelent meg.
- (13) Lásd Bautier, Robert-Henri (1961): *Les Archives in L'histoire et ses méthodes, Encyclopédie de la Pléiade*. Gallimard, Paris. 1129.
- (14) Gray, i.m. 375.
- (15) Francia Külügyminisztériumi Levéltár, Mémoires et Documents, Autriche 67, 68. sz. irat (1869. febr. 9.)
- (16) A szovjet levéltárügy történetére lásd Hodhordina, Tatjana (1994): *Istorija, Otecestvo i Arhivy, 1917–1980*. Moskva.
- (17) Carr, E. H. (1973): *What is History? The George Macaulay Trevelyan Lectures Delivered in the University of Cambridge, January-March 1961*. Penguin Books, London. 169. (Első kiadás: Macmillan, 1961.)